

**Shavkat Rahmon she'rlarida so'zlarning paradigmatic aloqasiga
asoslangan assotsiatsiya**

Maxmudov Shuxrat Abdulazizovich
Toshkent Kimyo texnologiya
universiteti Xorijiy tillar
kafedrasi PhD v/b dotsenti

Annotatsiya

Ushbu maqolada assotsiativ birliklar va ularning ijodkor ijodidagi turgan o'rnini, assotsiativ tafakkur, assotsiativ maydon, assotsiativ tahlillar xususida fikr yuritilgan. Shavkat Rahmonning she'riy matnlari tahlilga tortilib, undagi omonim, sinonim, antonim va paronim leksemalarning assotsiatsiya hosil qilishi masalasi atroflicha yoritilgan.

Annotation

This article discusses associative units and their place in creative work, associative thought, associative field, associative analysis. The poetic texts of Shavkat Rahmon were analyzed, the issue of the formation of associations of omonim, synonym, antonym and paronym lexemes was elaborately covered.

Аннотация

В этой статье рассматриваются ассоциативные единицы и их место в творчестве, ассоциативное мышление, ассоциативное поле, ассоциативный анализ. Проанализированы стихотворные тексты Шавката Рахмона, подробно освещены вопросы формирования ассоциаций между омонимными, синонимными, антонимными и паронимными лексемами.

Kalit so'zlar: Assotsiatsiya, paradigmatic unosabat, antonym leksema, sinonim leksema, omonim leksema, antonym leksema.

Ключевые слова: Ассоциация, парадигматическая лексика, антонимная лексика, синонимная лексика, анонимная лексика, антонимная лексика

The key words are: Association, paradigmatic lexis, antonym lexis, synonym lexis, confidential lexis, antonym lexis

Jamiyatda sodir bo'layotgan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar har bir jabhadda ko'zga tashlanishi tabiiy hodisa hisoblanadi. Xususan, tilshunoslik sohasi ham bundan mustasno emas. XX asr oxiri XXI asr boshlariga kelib, inson hayotining ajralmas bir qismi hisoblanadigan ilm-fan taraqqiyotida ham tub burilishlar yuzaga keldi. Buning natijasida shu davrga qadar fanlar doirasida olib borilgan ilmiy tadqiqotlarga, farazlarga yangicha yondashuvlar, yangidan yangi qarashlar shakllandi.

O'tgan asrning oxirlaridan boshlab tilni shaxs omili bilan bog'liq holda tadqiq etish metodologiyasi asosida tadqiq etishga asoslangan antroposentrik tilshunoslikning bir-birini to'ldiruvchi bir nechta yo'nalishlari ajralib chiqdi. Bu esa tilni grammatik shakllar asosida tahlil qilishga asoslangan an'anaviy tilshunoslikdan farqli ravishda o'rganish mumkinligini ko'rsatib berdi. Antroposentrik tilshunoslikdan psixolingvistika, pragmatolingvistika, satsiololingvistika, kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, neyrololingvistika kabi ajralib chiqqan yo'nalishlarning barchasi o'ziga xos bo'lgan o'rganish obektiga, maqsad va vazifalariga, taxlil metodlariga ega yo'nalishlar hisoblanadi.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan tarmoqlar ichida tilni inson omili bilangina tadqiq etish metodiga asoslangan yo'nalish bu - assotsiativ tilshunoslik sohasidir. Assotsiativ tilshunoslikda til nafaqat o'zaro munosabatdagi birliklar yig'indisidan tashkil topgan tizim sifatida, balki bir-biri bilan assotsiativ bog'langan verbal tarmoq sifatida ham tasavvur etiladi¹. Bundan ko'rindiki, til inson onggi tuzilmasida bir-birini taqozo etuvchi til birliklari yig'indisidan tashkil topgan bir butun tuzilma sifatida tadqiq etilish lozim bo'lgan murakkab jarayon hisoblanadi.

Bugungi kunga qadar jaxon va o'zbek tilshunosligida bir qator ishlarda assotsiativ tilshunoslik sohasiga oid ilmiy qarashlar berildi. Har bir ishda ushbu tilshunoslik sohasining imkoniyatlari, muammo va ushbu muommoga yechim masalalari ko'rsatib o'tildi.

Shunisi qiziqki, assotsiativ munosabat dastlab tilshunoslik sohasida emas, balki falsafada e'tirof etilgan bo'lib, Aristotel, Platon, J.Lukk singari faylasuflar ijodida ko'zga tashlanadi. Assotsiatsiya termining kirib kelishi ham, aynan, J. Lukk faoliyati bilan bog'liq jarayon hisoblanadi.

¹ Лутфуллаева Д. Ассоциатив тилшунослик назарияси. – Тошкент: Meriyus, 2017.
– 3 б.

Keyinchalik, aniqrog'i, XIX asrda Angliya psixologlari tomonidan psixik jarayonlarni o'rganishga asoslangan assosativ yondashuvga e'tibor qaratila boshlandi va bu psixologik assotsiatiyaning shakllanishiga sabab bo'ldi.

Vaqt o'tib falsafiy va psixologik assotsiatsiyalar negizida tilshunoslikda ham ilk assotsiativ munosabat haqidagi qarashlar shakllana boshladi. Bu qarashlar nemis olimi V.Humbold, F.de Sossyur, I.Goroshkoning² singari tilshunoslar asarlarida ilk assotsiativ qarashlar sifatida o'z aksini topdi. Vaqt o'tib, rus va g'arb tilshunoslari ham assotsiatsiya masalasiga jiddiy to'xtalib, assotsiatsiyaning maqsad va vazifalari, o'rganish obyekti, predmeti, muomo va yechimlari masalalariga e'tibor qaratdilar.

Bugungi kunga kelib, o'zbek tilshunosligida ham bir qator ishlarda assotsiatsiya masalalasida fikrlar, individual qarashlar kuzatilmoqda. O'zbek tilshunosligida assotsiatsiya haqidagi ilk nazariy qarash A.Nurmonovning "Struktur tilshunoslik: ildizlari va yo'nalishlari" nomli o'quv qo'llanmasida berilgan bo'lsa, keyinchalik I. Azimova, D. Xudoyberganova, Sh.Iskandarova, N.Hoshimovalarning ishlarida bu masalada ba'zi mulohazalar berib o'tildi³. E'tiborli jixati shundaki, assotsiatsiya masalasida professor D.Lufullayeva tomonidan maxsus monografiya yaratildi, bu esa o'z navbatida bir nechta nomzodlik dissertatsiyalarining ilmiy maydon yuzini ko'rishiga turtki bo'ldi. Xususan, B.Tojiboyev, H.Raxmonovlarning nomzodlik ishlarida o'zbek tilshunosligida assotsiatsiya masalasi atroflicha o'rganilib, qimmatli ilmiy xulosalar berildi⁴.

Tilda assotsiativ birliklarning shakllanishida ikki omil: lingvistik va ekstralingvistik omillar turki bo'lishi sir emas. Lingvistik omillar sifatida

² Каранг: Мартинович Г.А. Вербальные ассоциации в ассоциативном эксперименте. СПб., 1997. <http://davaiknam.ru/text/g-a-martinovich-verbalenie-associacii-v-associativnom-eksperim-page-5/> Горошко Е.И. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента: <http://www.textology.ru/article.aspx?aId=90/Соссюр Ф. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977. – С. 155.>

³ Худойберганова Д. Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентрик талкини: Филол. фан. д-ри ... дис. – Тошкент: ЎЗР ФА ТАИ, 2015./ Азимова И. Ўзбек тилидаги газета матнлари мазмуний перцепциясининг психоллингвистик тадқиқи: Филол.фан. номз. ... дисс. – Тошкент: ЎЗМУ, 2008./ Нурмонов А.Искандарова Ш. Тилшунослик назарияси. – Тошкент: Фан, 2008.

⁴ X. Rahmonov Omon Matjon she'riy matnlarining assatsiativ struktutasi. Fal.fan dok. PhD. Q'qon – 2023.

tilshunolikning ma'lum bir bo'limlarida o'rganiladigan birliklar(leksik, grammatik, uslubiy birliklar) qaralsa, ekstralingvistik omillarga til egalarining voqelik haqidagi bilimlari, ko'nikmalari, yoshiga xos jixatlari va boshqalarni keltirishimiz mumkin.

Har bir ijodkor, til egasi o'z ijod namunasini, nutqini yaratar ekan shartli refleks sifatida til birliklarining assotsiativ munosabatini shakllantiradi va shu birliklar assotsiatsiyasida ifodalamoqchi bo'lgan fikrini ro'yobga chiqaradi. Biz bugun o'rganmoqchi bo'lgan Shavkat Rahmon ijodi ham bundan mustasno emas, albatta.

Shavkat Rahmon ijodiga nazar tashlar ekanmiz, ushbu ijodkor ijodida ham aksariyat shoirlar singari she'rlarda qo'llangan assotsiativ birliklarning lingvistik va ekstralingvistik omillar tasirida yuzaga kelganini korishimiz mumkin.

Ijodkor she'rlarida, asosan, quyidagi lingvistik omillarning assotsiativ birliklarning hosil bo'lishida tayanch vazifasini o'taganligiga guvoh bo'lamiz:

1. So'zlarning paradigmatic va sintagmatic aloqasi.
2. So'zlarning uslubiy belgisiga ko'ra aloqadorligi.
3. So'zlarning devirion belgisiga ko'ra aloqadorligi.
4. So'zlarning dialektal belgisiga ko'ra aloqadorligi.
5. So'zlarning milliy-madaniylik belgisiga ko'ra aloqadorligi.
6. So'zlarning ishtimoiylik va gender belgisiga ko'ra aloqadorligi.

Biz bugungi ishimizda Shavkat Rahmon she'riyatida yuqorida ko'rsatib o'tilgan lingvistik omillardan so'zlarning paradigmatic aloqasi asosida maydonga kelgan assotsiatsiya haqida fikr yuritamiz.

Ma'lumki, ijodkor o'z ijodi mahsuli hisoblanmish she'riy misralarini yaratishda ixtiyoriy-noixtiyoriy ravishda assotsiativ munosabatdagi birliklarga murojaat qiladi. Ushbu murojaatsiz she'riy miradagi ma'lum aloqadorlikdagi so'zlar bog'lanishi kuzatilaydi. Ushbu assotsiativ birliklar o'zaro aloqasida ularning paradigmatic va sintagmatic munosabati muhim o'rin tutadi. So'zlarning paradigmatic munosabatiga asoslangan assotsiatsiya ma'lum bir o'xshashlik yoki yondoshlik belgisi asosida birlashtiruvchi belgiga ega bo'lgan so'zlar assotsiatsiyasidan hosil bo'lsa, so'zlarning sintagmatic munosabatiga asoslangan assotsiatsiya assotsiativ munosabatdagi so'zlarning grammatik jixatdan bog'lanib, matnning grammatik konstruksiyasini hosil qiladi.

Soʻzlarning paradigmatik munosabatiga asoslangan assotsiatsiya omonim, sinonim, antonim, uyadoshlik, paronim va giper-giperenomik munosabatdagi soʻzlar, shuningdek, dublet soʻzlar oʻrtasida kuzatilishi bizga maʼlum hodisa. Shavkat Rahmon ijodida ham ushbu holat turtki soʻz – assotsiativ birlik yoki assotsiativ birlik – assotsiativ birlik qolipidagi assotsiatsiyalarda kuzatiladi.

Shavkat Rahmonning quyidagi sheʼrida soʻzlarning sinonimik munosabatiga asoslangan assotsiatsiya kuzatilgan:

Yogʻiladi mayin **sas, sado**,
yogʻar, yogʻar shomurut qori,
naqadar xush jodugar navo,
ozod qora sochlar ifori.

Mazkur sheʼriy parchada assotsiativ birlik – assotsiativ birlik qolipidagi sas – sado sinonimiyasiga asoslangan assotsiatsiya ishlatilgan.

Paradigmatik munosabatdagi birliklar ichida assotsiativ munosabatni hosil qiladigan eng sarmahsul birlik bu - antonimlikdir. Antonim soʻzlarning birini aytish bilan ikkinchisi hayolimizda tiklanish qonuniyati til egasi xotirasida togʻridan toʻgʻri assotsiatsiyani hosil qiladi. Xususan, Shavkat Rahmonning quyidagi sarlavhasiz sheʼrida ham bu jarayon koʻzga tashlanadi:

Bulutlar oʻtlagan adirda
Chiroyli **kunduzdan** kechaman,
Sharobday totimli bu **tunni**
Tomchilab, tomchilab ichaman.

Ushbu sheʼriy misrada ajratib koʻrsatilgan kunduz – tun soʻzlari soʻzlarning antonimik munosabadiga asoslangan jamoaviy harakterdagi assotsiatsiyani hosil qilgan.

Shavkat Rahmonning “Vaqt” deb nomlangan sarlavhali sheʼrida ham soʻzlarning antonimik munosabatiga asoslangan assotsiatsiyani koʻrishimiz mumkin:

Vaqt
Vaqt senga qul boʻlmas aslo,
Undan kutma **muruvvat, tama**,
Sigʻin unga, yolvorgin, avra,
Bir amallab vujudga qama.

Berilgan she'riy misrada **muruvvat, tama** so'zlari o'zaro antonimik munosabatda bo'lib, o'zaro zid ma'no ifodalash qonuniyati asosida o'xshashlik hosil qiladi va bu jumlada inson xotirasida bir-birini taqazo etganligi sababli assotsiativ maydon hosil qiladi. Ushbu so'zlar ham assotsiativ birlik – assotsiativ birlik qolipidagi assotsiatsiyani yuzaga keltirgan.

Shavkat Rahmon she'rlarida uyadoshlik munosabatiga asoslangan assotsiatsiyalar ko'plab uchraydi. Uyadosh so'zlar o'z navbatida she'riy misralarda tanosub badiiy san'atini hosil qiladi. Quyida Shavkat Rahmonning uyadoshlik munosabatiga asoslangan assotsiatsiya kuzatilgan she'riy misralarini ko'rib o'tamiz:

Buxoroda

Oy nuriga mangu ko'milgan
obidalar, gumbaz, binolar
maydonlarda adashib qolgan
yo'lovchidek qotgan **minorlar**

Majnuntollar ko'tarar boshin,
yana raqsga tushar **teraklar**
va xotirjam yashay boshlaydi
meni uzoq kutgan yuraklar

Birinchi she'riy parcha sarlavhali she'r bo'lib, she'ning sarlavhasi assotsiativ maydonning yadro qismi hisoblanmish turki so'z vazifasini bajargan. She'rda shoirning Buxoroda bo'lgan kezlariidagi Buxoroning minoralari, maydonlari, shahar va undagi yo'lovchilar haqidagi taasurotlari aks etgan. She'riy misrada qo'llangan **obidalar, gumbaz, binolar, minorlar** so'zlari uyadoshlik munosabatida bo'lib, ularning ozaro assotsiatsiyativ maydon hosil qilganligini ko'rishimiz mumkin.

Keying she'riy parcha sarlavhasiz she'riy parcha bo'lib, unda qo'llangan majnuntallar va teraklar so'zlari o'zaro uyadoshlik munosabatidagi birliklar hisoblanadi. Ushbu so'zlar assotsiativ birlik – assotsiativ birlik shaklidagi assotsiatsiyani hosil qilgan.

Ijodkor she'riyatini tahlil qilar ekanmiz, unda talaffuzdosh, lekin turli ma'no va shaklga ega bo'lgan birliklar hisoblanmish paronim so'zlarning assotsiatsiya hosil qilganligiga guvoh bo'ldik:

Bag`ri yomon **battollarga** bor,
Qaxri yomon **qattollarga** bor;
Qon yalagan qassoblarga bor,
So`z o`ynagan kazzoblarga bor...

Shoirning ushbu she`ri sarlavhasiz she`r bo`lib, matnda takror qo`llanib kelaytgan bor so`zi stimul so`z sifatiga olinadi. She`rda qo`llangan battollarga – qattollarga so`zlari talaffuzdoshlik xususiyati bilan til egalari xotirasida biri ikkinchisini yodga soladi, bu esa paronimik munosabatda bo`lgan ushbu birliklarning assotsiativ birlik – assotsiativ birlik qolipidagi assotsiativ maydonga birlashuvini taqozo etadi.

Shavkat Rahmonning quyidagi sarlavhasiz she`riy parchasida butun-qism munosabatiga asoslangan assotsiatsiya kuzatilgan:

Tog`larga bor, **dalalarga** bor,
Nurga to`ldir umrning damin.

Tuproqni o`p, yalinib yolvor,
Gunohingni kechirar zamin.

Ushbu she`riy parchada qo`llangan dalalarga so`zi butunni, **tuproqni** so`zi esa qismni ifodalab, butun-qism munosabatidagi assotsiatsiyani shakllantirganligini ko`rishimiz mumkin

Shavkat Rahmon "Eslash" deb sarlavhalangan she`riy parchasida jins-tur munosabati hisobanmish gipo-giponomik munosabatdagi birliklarning assotsiatsiya hosil qilishi ham ko`zga tashlanadi.

O`y surib ohista ketaberasan,
Qosh ham qorayadi, oy ham yorishar,
Ko`chadan ko`chga o`taberasan,
Yalangto`sh **o`smirlar**,
Qizlar kulishar.

Ushbu she`riy parchada o`smirlar – qizlar gipo-giponomik munosabatiga asoslangan assotsiatsiya ishlatilgan.

Xulosa qilib aytganda, Shavkat Rahmon she`riy matnlari tahlilidan shuni shuni ko`rish mumkinki, adib adabiy me`rosida leksemalarning paradigmatic munosabati hisoblanmish sinonim, omonim, antonim leksemalarning assotsiatsiya hosil qilish

imkoniyatlaridan o`rinli foydalanib, o`zbek adabiyotida o`z o`rniga ega bo`lgan buyuk ijod namunasini yarata olgan.

Adabiyotlar:

1. Лутфуллаева Д. Ассоциатив тилшунослик назарияси. – Тошкент: Meriyus, 2017.
– 3 б.
2. Мартинович Г.А. Вербальные ассоциации в ассоциативном эксперименте. СПб., 1997. <http://davaiknam.ru/text/g-a-martinovich-verbalenie-associacii-v-associativnom-eksperim-page-5/>
3. Горошко Е.И. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента: <http://www.textology.ru/article.aspx?aId=90/Соссюр> Ф. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977. – С. 155.
4. ¹ Худойберганава Д. Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентрик талқини: Филол. фан. д-ри ... дис. – Тошкент: ЎзР ФА ТАИ, 2015.
5. Азимова И. Ўзбек тилидаги газета матнлари мазмуний перцепциясининг психолингвистик тадқиқи: Филол.фан. номз. ... дисс. – Тошкент: ЎзМУ, 2008./
6. Нурмонов А.Искандарова Ш. Тилшунослик назарияси. – Тошкент: Фан, 2008.
7. X. Rahmonov Omon Matjon she'riy matnlarining assatsiativ struktutasi. Fal.fan dok. PhD. Q`qon – 2023.